

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zrínyi-kommentárok.* Az MNy. 2005/3. számában (357–63) BÜKY LÁSZLÓ kollégám írt egy részletes ismertetést BEKE JÓZSEF „Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete” című könyvéről (Argumentum, Bp., 2004.). Ebben van egy vagy két olyan engem is érintő rész, amihez hozzá kívánok szólni, illetve felhasználva az alkalmat ugyanakkor a Zrínyi-szótárról és néhány vonatkozó régi magyar szövegrészletről, kifejezésről is írok röviden.

1. *f a k a t*. – E szóról, mint amit a Zrínyi-filológia máig nem tudott értelmezni, BEKE JÓZSEF a Tájékoztatóban is megemlékezik (i. m. 23). A 14. ének 50. versében fordul elő: „Föl *fakat* fegy-

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 51.

verrel, föl, és vitézséggel | Jertek rá Szigetre kénkövel és tüzzel:”. Többek között így biztatja Alderán a pokolbeli lelkeket. (Itt és a továbbiakban a Szigeti veszedelmet a következő kötetből idézem: Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. Szerk., sajtó alá rend., jegyzetek: KIRÁLY ERZSÉBET. Ikon, Bp. 1993. [Matúra Klasszikusok].) BÜKY is külön kitér e szóra, s hivatkozik egy korábbi cikkemre, amelyben hipotézisként azt vettem fel, hogy a Szigeti veszedelemben a *fakat* vagy Krisztusnak az előző versszakban említett keresztfájára vonatkozhat, vagy netán a *fakadt* igenév lehet. BÜKY (i. m. 360–1) szerint azonban valószínűbb, hogy a szöveg helyén így értelmezendő: ’Föl! A fákat fegyverrel, föl (magunkat) vitézséggel!’. BRATINKA JÓZSEFRE (NéprNyud. 1978–79: 71–83) hivatkozva írja ugyanis, hogy „a *fegyver* számos jelentésű szó, s itt a lándzsák, pikák és hasonló fegyverek harcra kész állapotba hozására vonatkozik: az efféle hadi szerszámok nyelét és vasát ... nem tartották mindig összerakva”. Ha értelmezésével nem is értek egyet, illetve pontosítandónak tartom, azt gondolom, hogy BÜKY jó irányban keresi a megoldást. Megjegyzem azonban, hogy noha több cikkemre hivatkozik, az az írásom elkerülte a figyelmét, amelyben korábbi véleményemet megváltoztattam, és azt írtam, hogy itt a kopjafa, a kopja felvetéséről, az azzal induló harcra való biztatásról lehet szó. Így ugyanis gyakran kezdődik a harc, a *fá*-nak pedig van ’kopja, kopjafa’ jelentése, például: „Kardos Józsa *fáját* felveté, az tereken ő kopjáját eltöré”; „Vessük fel mi *fánkat*, Jézust, Jézust üvölsünk, ropp, csatt, patt” (Tinódi: Krón.: RMKT. 3: 186; 253; vö. NySz.). Végül is a vitatott sorok leginkább valószínű értelmezését így adtam meg: „Fel a kopjákat (.) fegyverrel (vagy: harccal), fel, és vitézséggel, | Jertek rá Szigetre kénkövel és tüzzel:”. (A felkiáltó jelet majd a versszak végére tettem volna ki.) Sőt, ez a felszólítás különösen egy költői műben általánosabb értelemben, a fegyverfajtától akár még függetlenül is előfordulhat. A fentebbiekről bővebb érveléssel, lásd A. MOLNÁR: MNy. 2002: 218. Ezt az értelmezést KOVÁCS SÁNDOR IVÁN el is fogadta: „*Föl fakat* – Föl fákat – azaz a kopjafákat (A. Molnár Ferenc magyarázata)” (Zrínyi Miklós összes művei. Szerk., utószó KOVÁCS SÁNDOR IVÁN. Bp., 2003. 895). E magyarázatra lásd még azt, amit lentebb a *mert lovastul az fát meg nem ehetik* kifejezésről írok. S azt is megemlítem, hogy a Zrínyi-szótárban (ZrSz.) az *agyarkodik* HORVÁTH KATALINTól átvett magyarázata (vö. még BÜKY i. m. 359) lényegében megegyezik az enyémmel is (l. A. MOLNÁR: MNy. 1991: 356).

2. A Z r í n y i - s z ó t á r h o z. – Magam szintén nagy elismeréssel vagyok BEKE JÓZSEF munkája, a ZrSz. iránt. Már korábban érdeklődéssel olvastam az utóbbi néhány évben az Irodalomismeretben megjelent Zrínyi-magyarázatait, s hasonlóan azokat, amelyeket a szótár lektora, HORVÁTH KATALIN írt. A Zrínyi-kiadások ugyanis olykor szűkében voltak, vannak a nyelvi magyarázatoknak, illetve egy-két tévedés is akadt bennük. Klasszikusaink szövegeinek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata az egyik olyan terület, ahol a nyelv- és az irodalomtudomány és más rokon tudományok szorosan együtt tudnak működni, s erre az iskolai, az egyetemi oktatás érdekében is az eddigieknél jobban kellene törekednünk. (Ezt a tanulságot az elmúlt években többek között azon a két egyetemi nyelvtörténeti szemináriumon is lesűrhettem, amelyen épp Zrínyi verseit, főleg a Szigeti veszedelmet vettük át.) Azért szintén külön elismerés illeti BEKE tanár urat, hogy hosszú, áldozatkész munkával és igen csekély „hivatalos” támogatással hozta létre a ZrSz.-t, amely Zrínyi szó- és fráziskincse további vizsgálatának legfontosabb kiindulópontja is lesz. Így BÜKY LÁSZLÓ ismertetése a stilisztikai szempontú hasznosítás egy útjára is rámutatott. Illetve a jövőben nyilván ehhez a kilenc és félszáz lapos munkához mérjük az esetleges, esetenkénti szótörténeti pontosítási javaslatunkat is. A ZrSz.-ba való alaposabb belenézés után a következőkben ilyeneket sorolok fel. A Tábori kis tractában (X. Lovakrul, XI. Szekerekről) előforduló *élészekér* melletti *fegyverszeker*-t (két szóba van leírva) nem találok a szótárban. Néhány szó speciális jelentéseinek a száma kiegészíthető. Így az *ember*-nek lehet ’vitéz, bátor katona’ értelme: „Ihon már az üdö, legyetek *emberek*.” (3/5); „Mindenképpen *emberek* s vitézek legyünk” (5/34); a 7/54-ben is ez a jelentés van meg, nem az ’igazi, eszményi ember’ (vö. „Ma rettenetessé kell magunkat tennünk, | Azért, vitéz szolgálaim, *emberek* legyünk”). Ehhez lásd a ZrSz.-ban is az *emberség* 2.-nak megadott ’vitézség, bátorság’ jelentését. A *jó kedv*-nek van ’kegyelem’ jelentése is (6/39). A *pokol* vagy

a *poklok* Euridicére vonatkoztatva nem 'a túlvilági szenvedés, bűnhődés színhelye', hanem 'alvilág; Hades' értelmű. A *kápa* szónak jobb a 'süveg, egyfajta fejfedő' jelentését felvennünk, mint a 'csuklya, kámszá'-t, az utóbbiakba ugyanis nemigen tűztek tollat, vesd össze: „Egy holt gyumliáról az *kápat* levészi, | Azt mind tollastul maga fejében teszi” (11/91). Hasonló lehet a szó jelentése Balassi „Egy katonának”-ében is: „Az *párduckáppákkal*, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik”. A *párduckbőr* általában a foltos, pettyegetett bőrből készült ruhadarab, ami többnyire nem valódi párduckbőr, lehet például hiúzbőr is (vö. 4/25; l. pl. A. MOLNÁR, Nyelvi magyarázat és történelem /Balassi- és Zrínyi-versértelmezések/. Hungarologische Beiträge 5/1995/: 213–20; Balassi-kommentárok. Debrecen, 2005. passim). ZOLNAI LÁSZLÓ írja, hogy a hiúz drága szörméjét „a »heós subát« ... nevezték *tévesen*, párduckbőrnek, »kacagánynak«” (Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp., 1977. 90). A *fegyveres* szó értelme pedig a 4/21-ben és a 9/79-ben valószínűleg 'páncélos', nem 'felfegyverzett', a *fegyver*-nek ugyanis van 'páncél'; a páncélat egy része' jelentése (l. BRATINKA i. m.; Comenius: Orbis pictus 1669/1959 [Budapest]: 252–3; A vitéz /katona, fegyveres/), az utóbbi hivatkozott példát idézem: „Azonban Deli Vid külső palotában [...] Csak oly *fegyveressen*, sisakban, páncérban, | Ülve alszik vala egy széles ablakban”. Természetesen néhány szótörténeti és lexikográfiai javítás, pontosítás nem homályosítja el egy rendkívül nagy anyagot tartalmazó szótár értékét.

„Mert lovastul az fát meg nem ehetik”. A „Szép ének a gyulai vitézekről” (Cantio de militibus pulchra) című, 1561 körül született költemény a gyulai várkatonák egyik portyázását beszéli el. Előtte a vitézek, akik már hat hónapja nem kapták meg a hópénzüket, elhatározzák, hogy erőteljesen kérik azt a várkapitánytól, Kerecsényi Lászlótól. A nyolcadik versszakban azt mondja Hegedűs János: „Ha nem adja hópénzünket minékünk | Mind fejünként kapitánra ökleljünk | *Mert lovastul az fát meg nem ehetjük*” (l. pl. VARJAS BÉLA, »Szép ének a gyulai vitézekről.« In: A régi magyar vers. Szerk. KOMLOVSZKI TIBOR. Bp., 1979. 33–70; az idézet: 33). Kerecsényi azonban nem tudja kifizetni a zsoldjukat, ezért zsákmányszerző portyára indulnak. VARJAS szerint az éneket egy végvári katona írhatta, aki tanult írástudó ember volt (i. m. 40–1).

A Küküllői névtelen „Historia Abigail uxoris Nabal etc.” című bibliai históriája (RMKT. 7: 36–46; vö. még 1Sámuel 25) a záró versszak szerint 1560-ban a Küküllő mentén született. Ez arról szól, hogy a vitézeivel a pusztában bujdosó Dávid király, amikor meghallotta, hogy a gazdag Nábál behajtatta a juhait, és igen vígan tartja a háza népét, követeket küldött hozzá, és élelét kért, arra is hivatkozva, hogy otlétükkel oltalmazták a vagyonát. A „bolond” Nábál azonban gorombán visszautasította őket. Dávid bosszúját csak úgy kerülte el, hogy bölcs felesége, Abigail a szolgálóival Dávidhoz és embereihez ment, s bocsánatot kérve élelmet vitt nekik. Nábál pár nap múlva meghalt, Dávid pedig feleségül vette Abigailt. A történet végén az ének szerzője a korabeli gazdagokhoz fordul, arra szólítva fel őket, hogy javaikból adjanak az országot védő vitézeknek, mert különben ők erőszakkal kénytelenek fedezni a szükségletüket: „Ha ű nékik jó kedvel nem adsz ennük, | Soha semmiképpen nincsen mit tennük, | Hanem el kell erővel tőled vennük, | *Mert lovastól az fát meg nem ehetik*” (301–4. sor). Látható, hogy mindkét énekben szerepel egy szólás, miszerint a szükségben szenvedő vitézek lovastól a fát nem ehetik meg. Az egyezést VARJAS is jelzi (i. m. 53), de a szólást nem magyarázza. Nem tudok róla, hogy másutt e szólást használták volna, s arról sem, hogy ezért a két névtelen szerzőjük egykorú ének szerzőjét azonosnak gondolják. A stílusból erre nem lehet következtetni. Arra azonban igen, hogy a XVI. század közepének katonai nyelvhasználatában ez a szólás, legalábbis szűkebb körben, ismert lehetett. S nyilván azt fejezi ki, hogy a vitézeknek is megvannak a mindennapi szükségleteik, az élelem is, és nem ehetik meg például a saját lovukat és a „fát”. Kérdés, hogyan jön ide a *fa*? Ez itt a kopjafát, a portyázó végvári lovások legjellemzőbb fegyverét jelenti (l. fentebb a *fakát* szó magyarázatát is). Tehát a szólásnak az az értelme, hogy a vitézeknek is szükségük van ellátásra, mert legfontosabb kellékeiket, munkaeszkö-

zeiket, a lovat és a kopjafát nem ehetik meg. Balassi az „Óh, én édes hazám, te jó Magyarország” kezdősorú versében is, amikor Lengyelországba menve a számára fontos dolgoktól köszön el, a harmadik versszakban a rárószárnyon járó hamar lovaktól, a negyedikben pedig a fényes sok szép szerszámtól, a katonalálmányoktól vesz búcsút. Az ismert kuruc versben pedig a „Csinom Palkó, Csinom Jankó” bizonyára a lovak megszólítása (vö. N. *csinó* ’ló, csikó’), utána pedig a kuruc vitéz rögtön a fegyvereit említi: „Csontos kalabérom | Szép selymes lódingom | Dali pár pisztolyom” (minderre I. MARTINKÓ ANDRÁS, *Lóvá tettem Csinom Palkót*: Nyr. 1982: 294–301).

A. MOLNÁR FERENC